

Ο διαφωτισμός και το νεοελληνικό θέατρο

Το θέμα μας καλύπτει χρονικά τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα, ως τις παραμονές του Εικοσιένα. Θα παρακολουθήσουμε τη διαδικασία που οδήγησε στην εμφάνιση ή την ανα-γέννηση του θεάτρου στα πιο σημαντικά κέντρα του ελληνισμού την πριν το Εικοσιένα περίοδο, θα παρακολουθήσουμε πώς διαμορφώθηκαν ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά, η φυσιογνωμία μιας θεατρικής πρακτικής που οι προεκτάσεις της επεκτείνονται και στη μετεπαναστατική περίοδο.

Εννοείται πως δεν πρόκειται για την αρχή της ιστορίας του νεοελληνικού θεάτρου. Στην αφετηρία της διαδρομής υπάρχει το θέατρο της Αναγέννησης στην Κρήτη και αργότερα η θεατρική κίνηση στα Επτάνησα τον 17ο-18ο αιώνα. Πρόκειται για δυο ξεχωριστές ιστορικο-γεωγραφικές πολιτισμικές ενότητες, οι οποίες όμως συνδέονται και μεταξύ τους και με όλη την ιστορία της νεοελληνικής σκηνής. Δεν νομίζω να συμερίζεται σήμερα κανείς την άποψη του Νικόλαου Λάσκαρη, που υποστήριζε ότι η κρητική δραματουργία της βενετοκρατίας είναι μίμηση του ιταλικού θεάτρου της Αναγέννησης και για τον λόγο αυτό δεν έχει τη θέση της στην ιστορία της νεοελληνικής σκηνής. Με διαφορετικό σκεπτικό, ανάλογες επιφυλάξεις διατύπωσε και ο Γιάννης Σιδέρης, ο οποίος υποστήριξε ότι δεν υπάρχει ενότητα και συνέχεια ανάμεσα στην κρητική θεατρική λογοτεχνία και τις μεταγενέστερες φάσεις του νεοελληνικού θεάτρου¹.

Και η μεν εκτίμηση του Λάσκαρη είναι εντελώς λαθεμένη. Τα έργα του Χορτάση δεν είναι απλές μιμήσεις αντίστοιχων ιταλικών. Σήμερα τα εκτιμάμε ως πρωτότυπη ελληνική συμβολή στη δημιουργία του ευρωπαϊκού αναγεννησιακού θεάτρου. Τα επιχειρήματα του Σιδέρη δεν είναι εντελώς αβάσιμα, αλλά επιδέχονται πολλές αντιρρήσεις. Η χρονική διάσπαση και

1. Για τις απόψεις αυτές βλ. Ν. Λάσκαρης, *Ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου*, τ. Α', Αθήνα, 1938, σ. 88-97 και Γ. Σιδέρης, *Ιστορία του νέου ελληνικού θεάτρου*, Αθήνα, Ίκαρος, (1951), σ. 12.

ο γεωγραφικός κατακερματισμός είναι χαρακτηριστικά που επηρεάζουν πιο έντονα τη θεατρική πράξη, αφορούν όμως το σύνολο του νεοελληνικού πνευματικού πολιτισμού για μακρά περίοδο. Μολαταύτα και η συνέχεια διατηρείται με ποικίλους συνδετικούς κρίκους. Ειδικότερα για το θέατρο, οι προεκτάσεις και οι επιρροές, άμεσες ή έμμεσες, της κρητικής λογοτεχνίας στην επτανησιακή θεατρική παραγωγή είναι βεβαιωμένες. Ακόμα και στις «ομιλίες», ένα από τα πιο πρωτότυπα δημιουργήματα του επτανησιακού θεάτρου, μεγάλο μέρος του ρεπερτορίου στηρίχθηκε σε διασκευές και σε δάνεια από έργα της κρητικής λογοτεχνίας, τον *Ερωτόκριτο*, τη *Θυσία του Αβραάμ* ίσως και μερικά άλλα. Έπειτα η *Θυσία* και η *Ερωφίλη*, με τη μορφή του εντύπου, έχουν μια συνεχή παρουσία στη διάρκεια της τουρκοκρατίας. Ο Αντώνιος Μάτεσης, ο συγγραφέας του *Βασιλικού*, κάτι διδάχθηκε από την *Ερωφίλη*, και αργότερα ο Ξερόπουλος κάτι θα κληρονομήσει από τον *Βασιλικό*. Η συνέχεια, φυσικά, δεν πρέπει να μας εμποδίζει να εντοπίζουμε τις ρήξεις, τις τομές που ακολουθούν τις μεγάλες ιστορικές περιπέτειες και τις κοινωνικές ιδεολογικές ανακατατάξεις.

Μια τέτοια τομή στην ιστορία του ελληνισμού και στην ιστορία του θεάτρου είναι η περίοδος που θα εξετάσουμε συνοπτικά εδώ. Άνοδος της αστικής τάξης, γενική κρίση του κοινωνικοπολιτικού συστήματος, αμφισβήτηση των απαρχαιωμένων του θεσμών και της ιδεολογίας του, αυτά και άλλα χαρακτηριστικά του ευρωπαϊκού 18ου αιώνα έχουν το αντίστοιχό τους και στον ελληνισμό, τον τουρκοκρατούμενο και εκείνον της διασποράς. Οι νέες ιδέες, φιλοσοφικές, οικονομικές, πολιτικές, που μέσα στην ποικιλία τους ή με τις διαφορές τους συγκροτούν ό,τι ονομάζουμε κίνημα του διαφωτισμού, θα αποτελέσουν τον κινητήριο μοχλό για τις ιστορικές αλλαγές, που δεν θα αφήσουν άθικτη σχεδόν καμιά γωνιά της Ευρώπης. Σε σημαντικά ελλαδικά κέντρα, αλλά κυρίως στις παροικίες, τα αναπτυσσόμενα αστικά στρώματα βρίσκονται σε στενή επαφή με τον ευρωπαϊκό περίγυρο και γίνονται πρόθυμοι δέκτες των νέων ιδεών, της φιλελεύθερης ιδεολογίας².

Το κίνημα του ευρωπαϊκού διαφωτισμού έχει σταθερά κοινά χαρακτηριστικά, αλλά σε διαφορετικά στάδια της ανάπτυξής του θα εκφραστεί μέσα από ποικίλες τάσεις, που φτάνουν και σε διάσταση μεταξύ τους, ενώ με τη διάδοσή του ανά την Ευρώπη αποκτά στον κάθε τόπο ξεχωριστή φυσιογνω-

2. Για τη μελέτη, σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο, των προβλημάτων που τίγονται εδώ, για τη διάδοση των ιδεών του διαφωτισμού και τις αλλαγές στον ελληνικό πνευματικό πολιτισμό στο τέλος του 18ου - αρχές του 19ου αιώνα, αναντικατάστατο βοήθημα αποτελούν οι εργασίες του Κ. Θ. Δημαρά που είναι συγκεντρωμένες, οι κυριότερες, στις εκδόσεις: *Φροντισματα*, Αθήνα 1962, *La Grèce au temps des Lumières*, Genève 1969 και *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 3η έκδ., Αθήνα, Ερμής, 1983.

μία. Η φυσιογνωμία αυτή σφραγίζεται με τα ιδιαίτερα προβλήματα του κάθε τόπου, καθορίζεται από την ένταση των κοινωνικών συγκρούσεων ή τη μαχητικότητα των κοινωνικών ομάδων που συμμετέχουν σ' αυτές, από τις αντιστάσεις που προβάλλουν οι δυνάμεις του παλαιού καθεστώτος.

Και ο ελληνικός διαφωτισμός θα ακολουθήσει στις διαδοχικές φάσεις της εξέλιξής του τον δικό του δρόμο. Προτεραιότητα θα δοθεί στα θέματα της παιδείας, για να ξεπεράσει το γένος τη μεσαιωνική καθυστέρηση, να απαλλαγεί από την επιρροή της σχολαστικής σκέψης και την κηδεμονία των ιδεολογικών μηχανισμών της εκκλησίας. Το πρόγραμμα της πνευματικής αναγέννησης θα συνδεθεί φυσιολογικά με το αίτημα της εθνικής χειραφέτησης. Μεσολαβεί ο ισχυρός αντίκτυπος του 1789 και το γεγονός ότι ριζοσπαστικότερες κοινωνικές ομάδες θα διαδραματίσουν ηγεμονικό ρόλο στο πλαίσιο του κινήματος από το 1790 και μετά.

Και στο παρελθόν είχαν γίνει μεμονωμένες προσπάθειες για ανάπτυξη της παιδείας και των γραμμάτων. Το πρόγραμμα όμως που θα εφαρμόσει ο ελληνικός διαφωτισμός είναι ποιοτικά διαφορετικό και δεν θα παραμείνει στατικό και αναλλοίωτο από το 1770 ως το 1820. Εκφράζει νέες ανερχόμενες κοινωνικές δυνάμεις, στηρίζεται στις προωθημένες κατακτήσεις της ευρωπαϊκής σκέψης, ευνοείται από τη γενικότερη ιστορική συγκυρία, για να συνδέσει το αίτημα της πνευματικής χειραφέτησης και της προόδου με ριζοσπαστικότερα πολιτικά και κοινωνικά αιτήματα και με τη διεκδίκηση της εθνικής αποκατάστασης.

Ένα από τα ιδιαίτερα γνωρίσματα του ελληνικού διαφωτισμού είναι και το ανανεωμένο ενδιαφέρον για τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, ανανεωμένο σε περιεχόμενο, ριζικά διαφορετικό σε έκταση και σε βάθος από οποιοδήποτε ανάλογο προηγούμενο φαινόμενο. Η στροφή προς τον αρχαίο κόσμο θέλει να εξυπηρετήσει όλο το φάσμα των επιδιώξεων του διαφωτισμού: τη διάδοση της παιδείας, την εδραίωση της εθνικής συνείδησης, αλλά και την πολιτική διαπαιδαγώγηση πάνω στο πρότυπο και τα ιδανικά της αρχαίας δημοκρατικής πολιτείας, ακολουθώντας στο σημείο αυτό τη γενική τάση του δυτικοευρωπαϊκού διαφωτισμού. Το ενδιαφέρον για τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό γίνεται κινητήριο μοχλός εθνικοπαιδευτικής δράσης, βάση ενεργητικής αμφισβήτησης της υπάρχουσας κατάστασης, τόσο στο επίπεδο της πνευματικής καθυστέρησης, όσο και στο γενικό επίπεδο της κατάστασης του έθνους.

Αυτή η ιδιαίτερη προσήλωση στην αρχαία γραμματεία και στα κλασικά πρότυπα, χαρακτηριστική επίσης για ορισμένα ευρωπαϊκά πνευματικά και αισθητικά ρεύματα του 18ου αιώνα, σε συγκεκριμένους τομείς της παιδείας θα οδηγήσει προς κάποιες μονομέρειες, με επιπτώσεις αντιφατικές. Πρώτα απ' όλα, όμως, εξυπνέτησε και διευκόλυνε τις προσπάθειες ν' ανοίξουν

νέοι δρόμοι για τη νεοελληνική σκέψη και τα γράμματα.

Οι πρώτες επιλογές

Μέσα απ' αυτούς τους δρόμους θα περάσει και η προσπάθεια για τη διάδοση της ιδέας του θεάτρου, για να καταλήξει, κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, στην εμφάνιση της νεοελληνικής θεατρικής σκηνής στις παροικίες του εξωτερικού, στις παραδουνάβιες ηγεμονίες και σε μεμονωμένα σημεία του ελλαδικού χώρου. Είναι ένας σταθμός στις πολιτισμικές εξελίξεις και μια νέα αφετηρία. Το γεγονός έχει ιστορική σημασία, γιατί δεν θα μείνει χωρίς συνέχεια. Θα προετοιμάσει και θα επηρεάσει τις κατευθύνσεις και τη φυσιογνωμία της θεατρικής πράξης στο ανεξάρτητο κράτος.

Πρέπει πρώτα να δούμε πώς προετοιμάστηκε αυτή η κίνηση, πότε και πώς εμφανίζεται συνειδητή προσπάθεια για το θέατρο, μέσα στο πλαίσιο της γενικής ζύμωσης για την ανάπτυξη της παιδείας και τη διάδοση των φώτων. Συνειδητή προσπάθεια για να γνωρίσει ο νέος ελληνισμός το θέατρο, για να αποκτήσει θέατρο, και να κατακτήσει η δραματική τέχνη την ίδια θέση περιωπής που κατείχε στα πολιτιστικά κέντρα της φωτισμένης Ευρώπης και φυσικά τη θέση περιωπής που κατείχε κάποτε στην αρχαία Ελλάδα.

Σε μια πρώτη φάση η ιδέα του θεάτρου προωθείται με τη μεταφορά ξένων έργων στα ελληνικά, με τις θεατρικές εκδόσεις, ενμέρει και με τις χειρόγραφες μεταφράσεις. Το πρώτο σημαντικό γεγονός που πρέπει να ξεχωρίσουμε στη σειρά αυτή είναι η δίτομη έκδοση με έξι δράματα του ιταλού ποιητή Μεταστάσιου το 1779. Η όλη παρουσίαση της εντυπωσιακής αυτής συλλογής υπογραμμίζει τους διδακτικούς της στόχους. Ο πρόλογος αναφέρεται στην αίγλη του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού και στο αρχαίο δράμα που ήταν ένα από τα πιο λαμπρά επιτεύγματά του. Ο κάθε τόμος περιλαμβάνει και επίμετρο, στο οποίο σταχυολογούνται, από τα δημοσιευόμενα δράματα, γνωμικά και αποφθέγματα για την αρετή, τη φρόνηση, την πίστη και τη σταθερότητα στη φιλία ή στο αίσθημα.

Δεν μπορούμε να βεβαιώσουμε αν ο ανώνυμος έλληνας μεταφραστής διάλεξε μόνος του τα κείμενα ή αν μιμήθηκε κάποια ιταλική έκδοση με ανάλογη σύνθεση. Εύκολα όμως διαπιστώνουμε ότι κυριαρχούν δράματα του Μεταστάσιου με διδακτικές τάσεις και με θέματα συνδεδεμένα με τις αναζητήσεις του διαφωτισμού, όπως *Ο Κάτων εν Ιτύκη*, *Η ευπλαγχία του Τίτου* και άλλα.

Ο τύπος αυτής της δίτομης έκδοσης εικονογραφεί την αντίληψη για τον ρόλο του δραματικού θεάτρου και την πορεία για τη διάδοσή του, που

εγκαινιάζει ο ελληνικός διαφωτισμός: το θέατρο είναι σχολείο, είναι μέσο διδακτικό· μαζί με τη διάδοση άλλων έργων, και τα μεταφρασμένα δράματα είναι αντίδοτο στην πνευματική καθυστέρηση, ανοίγουν μια νέα προοπτική πολιτιστικής ανάπτυξης. Ανάλογες ιδέες θα συναντήσουμε και στις θεατρικές εκδόσεις που θα ακολουθήσουν: ο νέος ελληνισμός πρέπει να δημιουργήσει και αυτός θέατρο, για να ευθυγραμμιστεί με τα αναπτυσσόμενα έθνη της φωτισμένης Ευρώπης αλλά και για να πλησιάσει σε κάποιο σημείο την αίγλη των προγόνων.

Για τα δράματα του Μεταστάσιου (11 τυπωμένα και 9 χειρόγραφα) και τις κωμωδίες του Γκολντόνι (5 τυπωμένες και 10 χειρόγραφες), που κυκλοφόρησαν ως το τέλος του 18ου αιώνα, περισσότερες λεπτομέρειες συγκεντρώνονται σε άλλα κεφάλαια αυτού του βιβλίου. Και το δράμα και η κωμωδία, όπως και άλλα θεατρικά ή λογοτεχνικά κείμενα που εμφανίζονται εκείνα τα χρόνια, είναι αναγνώσματα «καινοφανή», ανοίγουν στον έλληνα αναγνώστη νέους ορίζοντες. Όχι μόνο οι δραματικές περιπέτειες ή τα διδάγματα αλλά και η αισθηματολογία που κυριαρχεί σε πολλά δράματα του Μεταστάσιου ανταποκρίνονται στην περιέργεια και τις απαιτήσεις ενός καινούργιου κόσμου. Οι χαρακτήρες που διακωμωδούνται ή οι συμπεριφορές που προβάλλονται ως θετικό πρότυπο στις κωμωδίες του Γκολντόνι ικανοποιούν τα αιτήματα που αρχίζει να προβάλλει ιδιαίτερα το αναγνωστικό κοινό των παροικιών.

Μολαταύτα δεν είναι δύσκολο να εντοπίσουμε μια ξεχωριστή προτίμηση για ορισμένα έργα, ένα φαινόμενο που δείχνει συγκεκριμένη πρόθεση να εναρμονιστούν οι επιλογές με τις ιδιαίτερες επιδιώξεις του ελληνικού διαφωτισμού. Το πιο χαρακτηριστικό δείγμα είναι ο *Θεμιστοκλής* του Μεταστάσιου, ηρωικό δράμα (η αισθηματική πλοκή είναι εντελώς υποτυπώδης) που ζωντανεύει ένα επεισόδιο και μια εξέχουσα μορφή από την αρχαία ελληνική ιστορία, αλλά μεταδίδει και ένα διδάγμα πατριωτικής αρετής μέσα από την άρνηση του ήρωα να υπηρετήσει τα περσικά σχέδια. Το δράμα μεταφράστηκε μια πρώτη φορά το 1785, τυπώθηκε σε άλλη μεταφραστική παραλλαγή στη Βιέννη το 1796 και θα παιχτεί στην Οδησσό και στο Βουκουρέστι από τους δύο κυριότερους ελληνικούς προεπαναστατικούς θιάσους, πιθανότατα σε μια τρίτη ή τέταρτη μετάφραση.

Μια άλλη περίπτωση είναι *Τα Ολύμπια*, πάλι του Μεταστάσιου, που τυπώθηκαν στην έκδοση *Ηθικός Τρίπους* από τον Ρήγα Βελεστινλή (Βιέννη, 1797). Έντονα αισθηματικά, ειδυλλιακά και μελοδραματικά στοιχεία χρωματίζουν το δράμα, που έχει όμως ως επίκεντρο μιας απίθανης πλοκής την αρχαία Ολυμπία· εδώ συγκεντρώνονται τα πρόσωπα στη διάρκεια κάποιων Ολυμπιακών αγώνων. Το γεγονός αυτό έδωσε την ευκαιρία στον Ρήγα να πλαισιώσει την παρουσίαση του δράματος με ποικίλες αναφορές στο ένδοξο

παρελθόν, στη σχέση αρχαίας και νέας Ελλάδας με παραπομπές στη *Χάρτα* του, και τέλος να προβάλλει με μεγάλα αραιωμένα στοιχεία τη λέξη *ελευθερία* μέσα σ' ένα χορικό της Α' πράξης, το οποίο αναπτύσσει ένα ανώδυνο ειδυλλιακό μοτίβο για την ελευθερία της ζωής στα δάση. Σύμφωνα με τα λόγια του Αντώνη Κορωνιού, συναγωνιστή του Ρήγα, ο στόχος ήταν να «διαφωτίσωσι τους Έλληνες [...] περί του οποίου ήσαν άλλοτε και οποίοι είναι τώρα». Αυτή η τάση, που εικονογραφείται και με τις δύο μεταφράσεις που αναφέραμε, θα παραμείνει μια από τις βασικές συνιστώσες της ιδεολογικής δραστηριότητας του ελληνικού διαφωτισμού για όλη την πριν το Εικοσιένα περίοδο. Μαζί με άλλα έργα του Μεταστάσιου και *Τα Ολύμπια* είχαν μεγάλη επιτυχία: επανεκδόθηκαν άλλες δύο φορές ως το 1820.

Η διάδοση των θεατρικών μεταφράσεων και της ιδέας του θεάτρου δεν προχωρούσε φυσικά χωρίς αντιστάσεις. Ενδεικτικά είναι, σε όλα τα τυπωμένα θεατρικά κείμενα, τα όσα γράφει στον πρόλογο ο εκδότης, για να προλάβει, να αντιμετωπίσει προκαταβολικά τις αντιδράσεις των συντηρητικών που έβλεπαν με καχύποπτο μάτι τα καινοφανή αναγνώσματα. Ο εκδότης είναι υποχρεωμένος να τονίζει σταθερά ότι και τα δράματα του περιφήμου Μεταστασιού είναι ηθικότατα και η κωμωδιογραφία του Γκολντόνι είναι διδασκαλία του ορθού λόγου και της αρετής. Η κωμωδία δεν είναι «παίγνιον ερωτικών», ούτε το περιεχόμενό της είναι «ασελγές», όπως μερικοί από «απολιτευσίαν» και από αμάθεια πιστεύουν.

Για να μετρήσουμε την απόσταση που χρειάστηκε να καλύψει και τις αντιστάσεις που είχε να υπερνικήσει η υπόθεση του θεάτρου στο δρόμο της, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι τις παραδοσιακές νοοτροπίες τις στήριζε ή τις τροφοδοτούσε και ο ιδεολογικός μηχανισμός της εκκλησίας. Ένας γνήσιος εκπρόσωπος της ιδεολογίας του προηγούμενου αιώνα, ο Ηλίας Μηνιάτης, αναρωτιόταν μπροστά στο ακροατήριο των πιστών που άκουγε τα κηρύγματά του: «Και όσα σκορπίζονται εις θέατρα και πορνοστάσια, δεν ήτο καλύτερα να δίδονται εις εκκλησίες και μοναστήρια;»³. Ο φλογερός ιεροκλήρυκας εννοούσε πιθανόν τα «άσεμνα» θεάματα τα οποία η εκκλησία ανέκαθεν καταδίκαιζε. Αλλά και στα χρόνια που εξετάζουμε εδώ, τα μη θρησκευτικά διδακτικά αναγνώσματα, το κοσμικό βιβλίο, αντιμετωπίζονται με δυσπιστία. Ένα εκκλησιαστικό κείμενο του 1800 «αναθεματίζει» μαζί με τα αιρετικά βιβλία και τα ερωτικά (τη «ρήμα του *Ερωτοκρίτου*, της *Ερωφίλης*, της *Βοσκοπούλας*) και τα γελωτοποιά⁴.

3. Βλ. Μηνιάτης Ηλίας, *Διδαχαί και λόγοι*, τ. Α', Αθήνα, 1925, σ. 42.

4. Βλ. Φ. Ηλιού, *Προσθήκες στην ελληνική βιβλιογραφία. Α: Τα βιβλιογραφικά κατάλοιπα του Ε. Legrand και του Η. Pernot*, Αθήνα, εκδ. Διογένης, 1973, σ. 35.